

ТУРЕЦЬКИЙ ВЕКТОР У ДИПЛОМАТИЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ГЕТЬМАНІВ

THE TURKISH VECTOR IN THE DIPLOMATIC ACTIVITIES OF UKRAINIAN HETMANS

Фергад ТУРАНЛИ*

АНОТАЦІЯ

Йдеться про турецький вектор дипломатичної діяльності українських гетьманів у XVII ст. за даними українських та тюрксько-османських джерел. Досліджується обставини перебування гетьмана Богдана Хмельницького в Бахчисараї під час правління султана Мехмеде IV, а також укладання союзу між Українською козацькою державою та Кримським ханством. Зокрема підкреслюється значення дипломатичної діяльності гетьмана Петра Дорошенка у відносинах з Османською державою.

* Doç. Dr., 'Kyiv Mohyla Akademisi' Milli Üniversitesi (Ukrayna) / Національний університет «Києво-Могилянська академія», кандидат історичних наук, доцент (Україна).

ABSTRACT

The study is a consideration of the Turkish vector in the diplomatic activities of Ukrainian Hetmans in the 17th century due Ukrainian and Turkic-Ottoman study sources. There have been studied the circumstances of Hetman Bohdan Khmelnytsky in Bakhchisarai under reigning of Sultan Mehmed IV, as well as making an agreement between the Ukrainian Cossack State and the Crimean Khanate. In particular, there has been focused the importance of the diplomatic activities of Hetman Petro Doroshenko in the relations with the Ottoman Empire.

В процесі здійснення свого дослідження тюрксько-османських джерел з української історії, зокрема про турецький вектор дипломатичної діяльності українських гетьманів у XVII ст., ми виявили цілу низку винятково важливих свідчень, які стосуються постаті гетьмана Богдана Хмельницького (роки гетьманування: 1648–1657), що понад століття залишається об'єктом гострих дискусій; на це в свій час звертав увагу український історик Ярослав Дашкевич¹. Як відомо, в українській історичній науці вказана проблема висвітлюється на підставі цілого корпусу опублікованих архівних документів². Оцінка Богдану Хмельницькому дається в першу чергу як видатному політичному та воєнному діячеві, талановитому дипломату, що зміг очолити визвольну війну українського народу за свою національну незалежність і за козацьку державність. З приводу цього питання у дослідженому нами літописі «Історія хана Іслама Гірая III»³

¹ Дашкевич Ярослав. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-ге вид., виправл. й доповн. - Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція «Піраміда», 2007. - С. 111. - 808 с.

² Документи Богдана Хмельницького / Упорядники: Крип'якевич І., Бутич І. - К.: АН УРСР, 1961. - 739 с.; Документи об освободительной войне украинского народа: 1648–1654 pp. - К.: Наукова думка, 1965. - 825 с.; Прицак Лариса. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького (1648–1657 pp.) / Лариса Прицак. - Харків «Акта», 2003. - 493 с.

³ Іслам Гірай III (1644–1654) – правитель Кримського ханства, найповажніший старший син хана Селамета Гірая. Під час правління хана Джанібєка Гірая він брав участь в поході на Польщу і потрапив в полон, в якому перебував 7 (сім) років. Поляки звільнили його та призначили командиром невеликого загону для участі в походах проти Пруссії та Дніпровських козаків. Султан Мурад IV, звільнивши десять польських командирів,

/ گرای خان تاریخی / اسلام اوچنجی / Üçüncü İslam Giray Han Târihi Гаджі Мехмеда Сена'ї Кримського в око впадає пієтет цього автора щодо українського гетьмана, якого він називає хоробрим, безстрашним багатирем та лідером «Дніпровського козацтва», а також особою, яка заслуговує на пошану з боку релігії ісламу⁴.

Характеризуючи воєнно-політичну діяльність гетьмана Богдана Хмельницького в контексті взаємин Української козацької держави з Кримським ханством, Високою Портою та Річчю Посполитою, «Історія хана Іслама Гірая III», в літописному творі «Процвітання ханів» حانان گولبونی / Gülbîn-î Hânân Галіма Гірая Султана (зокрема в частині цього твору під назвою «Хан Іслам Гірай III» / اسلام گرای اوچنجی خان / Üçüncü İslam Giray Hân) та в літописі «Історія Веджігі» / «Vecihî Târihi» «Vecihî Hasan Çelebi») звертається увага на політичних стосунках, які існували між Українською козацькою державою та Кримським ханством, а саме-на налагодженні та розвитку дипломатичних взаємозв'язків між названими державами під час правління гетьмана Б. Хмельницького.

В згаданих вище літописних джерелах зафіксовані факти про причини національно-визвольної революції в середині XVII ст. українців під проводом гетьмана Богдана Хмельницького проти Речі Посполитої: релігійні, національні, економічні, політичні тощо, які й зумовили справедливий характер відповідної війни-протесту.

В літописних текстах докладно описані міжурядові взаємини, що існували у вказаний період між двома сусідніми країнами: гетьманською Україною та Кримським ханством, а також підкреслюється, що успішному розвитку цих стосунків посприяли прокримськотатарські симпатії самого запорозького гетьмана, який 28 листопада 1647 р. прибув до Бахчисараю. Рубіжним фактом зближення кримських татар з українськими козаками стало рішення задовольнити прохання Б. Хмельницького надати йому всебічну допомогу з боку ханського уряду, внаслідок чого наприкінці 1647–

визволив з полону Іслама Гірая III. В 1635 р. той вже став калгаєм у хана Багадира Гірая (İslam Ansiklopedisi. İslam Giray III. - İstanbul 1964. - Cilt, V. - S. 1105 – 1107).

⁴ Туранли, Ферхад. Тюркські джерела до історії України / Ферхад Туранли. - К. : Видавництво Інституту української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. - К.: 2010. - С. 62.

1648 рр. був укладений українсько-кримський союз⁵, що й зумовило успішний розвиток національно-визвольної боротьби на українських землях. На виконання умов згаданої домовленості, а саме про надання воєнної допомоги, кримський хан Іслам Гірай III особисто вирушив в травні–червні 1648 року на допомогу гетьманові Б. Хмельницькому та очолив разом з ним воєнний похід проти польського війська, розташованого під Жовтими Водами та Корсунем. Здобуті перемоги ще більше зміцнили позиції союзників⁶.

Для перевірки достовірності фактів, наведених відповідним автором-літописцем ми вважали доцільним звернутися до інших джерел. Зокрема, інший вищеназаний кримськотатарський автор XVII століття Гасан Веджігі⁷ в своєму літописі «Історія Веджігі», що охоплює події періоду 1047-1069 рр. (за християнським літочисленням приблизно: 1637 / 1638-1658 / 1659 рр.) зазначав наступне: «Ще до того Запорозькі козаки повстали проти гноблення їх королем Польщі та об'єдналися з кримським ханом Ісламом Гірасм III (1647 р.). Протягом десяти років (1647–1657) було здійснено ряд воєнних походів на поляків, зруйновано їхні землі, покарано ляхів»⁸. Цей виявлений нами факт є підтвердженням тривалості співробітництва між українськими козаками та кримськими татарами як результат укладеного союзу, що було зумовлено і високим авторитетом запорозького гетьмана. Яскрава постать українського гетьмана Богдана

⁵ На думку відомого історика Ярослава Дашкевича: «...відносини на Великому кордоні були надто напруженими, і людське життя цінувалося дуже мало. За таких умов через виникнення реальної загрози етноциду з боку Польського королівства і став можливим козацько-татарський союз». Див.: *Дашкевич Ярослав*. Козацтво на Великому кордоні / *Ярослав Дашкевич* // Український історичний журнал. - К., 1990. - № 12. - С. 21 – 22.

⁶ Про воєнно-політичний союз України з кримським ханством також див.: *Гуржій О., Ісаєвич Я., Котляр М.* Історія України: нове бачення / *О.Гуржій, Я. Ісаєвич, М. Котляр* (За ред. В. Смоля). - Кмів, 1995. - Т. 1. - С. 153 – 154.

⁷ *Гасан Веджігі* – родом з Криму; переїхавши до Стамбулу, обіймав посаду довіреного секретаря головного візиря *Кару Мустафи Паши*. Помер 6 вересня 1660 р. в Стамбулі (*Babinger, Franz*. *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri / Franz Babinger*. Çeviren Prof. Dr. *Coşkun Üçok*. - Ankara: 1982, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları: 435, Türk Tarih Kurumu Basımevi. - S. 229. - 502 s.).

⁸ *Vecihi, Tarihi / وجیبی تاریخی*. - Arşiv. - № 1307. - Süleymaniye Kütüphanesi. - İstanbul. (16 – 876). - S. 72a.

Хмельницького представлена нам і в творі кримськотатарського літописця Шейха Мехмеда Ефенді⁹

Повертаючись до вищезгаданого літопису стосовно постаті Богдана Хмельницького, його воєнно-політичної співпраці з ханом, слід наголосити, що названий літописець неодноразово звертав увагу на те, що гетьман завжди послідовно виконував всі свої зобов'язання. Гаджі Мемед Сена'ї написав: «Під час підготовки до війни з поляками до Іслама Гірая III прибув гетьман дніпровських козаків [Б.] Хмельницький із своїм військом і оголосив про свою відданість ханові. Цією заявою хан був дуже задоволений. [Б.] Хмельницький вирушив із своєю армією теж до Білої Церкви. 4 червня 1648 року козацькі війська зруйнували територію довкола фортеці...»¹⁰. Далі говориться, що на початку червня поточного року Іслам Гірай III дозволив командуючому козацького війська [Б. Хмельницькому] розпочати бій. Кримськотатарський літописець зазначає, що «...війська в складі двох армій вирушили в похід проти польського війська. Захоплюючи багато ворожих міст, вони підпалювали й руйнували їх. В результаті мали багато здобичі»¹¹. Отже, 15 червня 1648 року спільне військо повернулося з блискучою перемогою. Щодо другого спільного походу на Річ Посполиту в жовтні 1648 р. та про прибуття гетьмана Богдана Хмельницького в штаб кримськотатарської армії, у зазначеному літопису говориться, що військовий табір українського гетьмана разом з поважними командирами й військом чисельністю в 10 (десять) тисяч чоловік прибув до штабу татарського війська. Тут козацького гетьмана урочисто прийняли, де на нього та його сотників одягли коштовні каптани, а воїнам гетьмана вручили цінні подарунки¹². Після обговорення плану своїх воєнних дій, як зазначається в літописі, татарсько-козацьке військо «... спільно вирушило на головне місто польського короля Ільбав»¹³. В п'ятницю 23 дня

⁹ *Акчокракли Осман*. Татарська поема Джана Мугаммеда про похід Іслама Гірая III спільно з Богданом Хмельницьким на Польщу 1648–1649 рр. / *Осман Акчокракли* // Східний Світ, №1. - Київ, 1993. - С. 134–139. Також див.: *Софонович Федосій*. Хроніка із стародавніх літописців / *Федосій Софонович* // Упорядники: Мицик Ю., Кравченко В. - К., 1992. - С. 226. — 336 с. (Археографічна комісія АН України; Інститут української археології АН України; Інститут історії України АН України).

¹⁰ *قریملی محمد حجی ثنائی*. *اوجنی اسلام گرای خان تاریخی*. - S. 21v (216).

¹¹ *قریملی محمد حجی ثنائی*. *تاریخی خان گرای اسلام اوجنی*. - S. 22r (22a).

¹² *قریملی حجی محمد ثنائی*. *تاریخی خان گرای اسلام اوجنی*. - S. 23r (23a).

¹³ Йдеться про м. Львів.

благословенного місяця рамазана (11 жовтня 1648 р.) армія, наче море, оточила величезну фортецю Львів»¹⁴. Тоді ж запорозькі козаки разом з воїнами Тугай-бея заблокували фортецю Соколів і після 3–4-денного бою завдали поразки силам противника. Також зазначимо, що облога Львова тривала протягом 22 днів. Посланці противника звернулися до гетьмана Богдана Хмельницького з наступною пропозицією: «Ми дамо вам двісті (200) тисяч золотих до скарбниці, а також заплатимо поголовний податок»¹⁵. Б. Хмельницький повідомив про це Ісламу Гіраю III, і облогу міста було знято. Після завершення такого переможного походу наприкінці жовтня 1648 року Іслам Гірай III зустрівся з Богданом Хмельницьким і Тугай-беєм та вручив їм шаблі та цінні подарунки.

Тюрксько-османські документи дають змогу розширити відомості про причини посилення чорноморського вектору у зовнішньополітичній діяльності гетьмана Б.Хмельницького, оцінити більш адекватно цю постать в світлі його політичної діяльності та глибше зрозуміти мотиви і обставинам ведення переговорів у Стамбулі між посланцями українського гетьмана, а також наслідки цієї дипломатично місії.

Архівні документи та матеріали, а також писемні пам'ятки тюркського походження містять важливі відомості щодо зовнішньої політики Української козацької держави часів гетьмана Петра Дорошенка. Саме тоді під час козацької ради в Корсуні було вирішено посилити дипломатичні стосунки з Османською державою. Наша пошукова робота в архівах та бібліотеках Туреччини, вивчення літописів та історичних праць дають нам підстави стверджувати, що Стамбул дуже серйозно ставився до політичних змін в Україні, отож він завжди дотримувався якомога гнучкішої дипломатичної тактики в своїх політичних відносинах з усіма гетьманськими урядами¹⁶.

¹⁴ قریملی حیی محمد ثنائی، اوچنجی اسلام گرای خان تاریخی. - S. 28v - 29a (286 - 29a); Вищезгаданий історик Володимир Сергійчук зазначає: «26 вересня в Старокостянтинові відбулася козацька рада, на якій за участю Тугай-бея, було ухвалено рішення продовжувати похід в Західну Україну. Через чотири дні, оточивши Львів, Б. Хмельницький, аби не допустити руйнування міста, відправив свого посланця до його жителів, вимагаючи видати «головних провинників» – Ярему Вишневецького та Олександра Конешпольського, а також припинити чинити опір» (Сергійчук Володимир. - Назв. праця. - С. 156).

¹⁵ قریملی حیی محمد ثنائی، اوچنجی اسلام گرای خان تاریخی - S. 30r (30a)

¹⁶ BOA – Başbakanlık Osmanlı Arşivi. İbnül-Emin Hariciye Vesikalari / Фонд «Ібньюль-

Очевидно, саме після зміни промосковської орієнтації українських політиків та стабілізації стосунків з Кримським ханством османський уряд вирішив задовольнити прохання Івана Брюховецького, але на владні повноваження останнього лише в окремі частині території України. Коментуючи цю подію, необхідно підкреслити, що султан одночасно врахував інтереси й більш знаної особи-гетьмана Петра Дорошенка. Після отримання гетьманської булави за рішенням султана¹⁷ Петро Дорошенко покарав Івана Брюховецького на смерть за те, що той підпорядкував українських козаків московському цареві та намагався підкорити собі все козацтво¹⁸. Петро Дорошенко зумів об'єднати під своїм управлінням козаків з обох берегів Дніпра, але згодом, під тиском Московського царства та Речі Посполитої, котрі намагалися загарбати українські землі, в козацьких лавах стався розкол¹⁹. З джерел видно, що запорозькі козаки²⁰, вимагаючи

Emin» / «Документи закордонних справ», док. № 52 «Наказ про надання гетьманських уповноважень [Петрові] Дорошенку / [Petro] Doroŝtnko'ya verilen Hetmalık Berati»; *Râşid, Mehmed. Tarîh-i Râşid* / Історія Рашіда. - İstanbul 1865. - Cilt, I. - S. 272 (۲۷۲); *Derin, Fahri Çetin. Abdurrahman Abdi Paşa «Vekâinamesi»* / «Літопис» Адуррахмана Абді Паші. - İstanbul 1993. - S. 315 – 317, 338.

¹⁷ BOA – Başbakanlık Osmanlı Arşivi. İbnül-Emin Hariciye Vesikaları / Фонд «Ібньюль-Емін» / «Документи закордонних справ», док. № 52 «Наказ про надання гетьманських уповноважень [Петрові] Дорошенку / [Petro] Doroŝtnko'ya verilen Hatmalık Berati».

¹⁸ *Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. Osmanlı Tarihi* (Османська історія). - Ankara «Türk Tarih Kurumu Basımevi» / Видавництво Інституту тюркської історії, 1995. - III. Cilt, 2. Kısım, 5 Baskı. (XVI. Yüzyıl ortalarında, XVII. yüzyıl sonuna kadar – із середини XVI ст. до кінця XVII ст.). - S. 112; Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1668) / Упорядкування: Іван Бутич, Вячеслав Риневич, Ігор Тесленко. - Пам'ятки історії України. - НТШ. – Київ-Львів, 2004. - С. 259.

¹⁹ За даними історика Юрія Мицика в зазначений період на великій території України також відбувалося посилення тиску на Православну церкву з боку Речі Посполитої. Див.: о. Юрій Мицик. «Пам'ять (1671 р.)» – Український полемічний твір // Український Археографічний Щорічник. - К., 2001. - Т. 8/9. - С. 306 – 312.

²⁰ За даними тюрколога Григорія Халимоненка термін «козак» походить від давньотюркського дієслова «gaz-», що означає: рити, копати і «gazıyan» – здобути, надбати, також «gazıyanç» – надбання, прибуток, зиск, заробіток (Халимоненко Г. І. Інститут козацтва: тюркського й українського / Григорій Іванович Халимоненко // Східний світ. - Київ, 1993. - №1. - С. 108–109). За іншою версією в дослівному перекладі з тюркської мови означає «вирізати, поголити гострим інструментом». Також «поголені, безбороді чоловіки, які були призначені для служби у війську, для походів (*Sâmi, Şemseddin. Kamûs-ı Türkî / Şemseddin Sâmi*. - İstanbul «Enderun Kitabevi», 1989. - S. 1068 (۱۰۶۸). - 1074 (۱۰۷۴) s.+10 s.); З приводу тлумачення терміну «козак» докладно див.: Юрій М.Ф. Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання / М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакура, О. А. Удод. - Тернопіль: Астон, 2012. - Кн. I. - С. 578 – 687. - 700 с.

підпорядкування кримському ханові, відокремилися й обрали гетьманом Петра Суховієнка (Суховія), а решта козаків на чолі з Дем'яном Многогрішним перейшла під владу московського царя, який погодився дати їм російське підданств і проголосити його гетьманом. Такий розвиток подій знову порушив політичну стабільність в країні²¹. З цього приводу в українських джерелах йдеться про те, що «на територію південних полків прибула кримська орда, яку привів Петро Суховієнко, ставленик запорожців, визнаний кримським ханом за гетьмана. Попри намір Суховієнка залучити козацькі сили та орду до знешкодження московського війська, насамперед він вдався до ліквідації тут влади Дорошенка, розмістивши в деяких важливих містах татарські залоги. Це спричинило до розгортання тут внутрішньої війни між прибічниками Дорошенка та Суховієнка, якого підтримали татари...»²². В результаті, опинившись у складному становищі, гетьман П. Дорошенко вирішив звернутися до турецького султана за допомогою і надіслав до Стамбула своїх послів Патріанка (вірогідно Петренко) і юриста Білогруда з проханням надати йому офіційні повноваження гетьмана України²³.

Аналіз тюркськомовних джерел свідчить про той факт, що з початком правління гетьмана П. Дорошенка відбувається активізація дипломатичних відносин між Чигирином, Бахчисараєм та Стамбулом. Отже, в 1665 році було відновлено союзницькі стосунки Запорозького козацтва з Кримським ханством і Високою Портою. В жовтні 1666 року кримськотатарські урядовці здійснили візит до Чигирин з метою підтримати гетьмана П. Дорошенка та домовилися про забезпечення козакам військової допомоги для оборони України. Гетьман П. Дорошенко, зі свого боку, відрядив посольство (1666 р.) до Стамбула з метою заручитися згодою султана на оновлення та підтвердження протекторату з боку османського уряду, в результаті чого ускладнилися стосунки Османської імперії з Польщею та Московією²⁴. Починаючи з липня 1667 року дипломатичні відносини між

²¹ *Derin, Fahri Çetin. Abdurrahman Abdi Paşa «Vekâinamesi» (Doktora Tezi) / «Літопис» Абдурахмана Абді-паши (Докторська дисертація) / Fahri Çetin Derin. - İstanbul «İstanbul Üniversitesi», 1993. - S. 315 - 317. - 431 s.*

²² Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1668) / Упорядкування: Іван Бутич, Вячеслав Ринцевич, Ігор Тесленко. – Пам'ятки історії України. - НТШ. - Київ - Львів, 2004. - С. 377.

²³ *Derin, Fahri Çetin. - Op. cit. (a.g.e.). - S. 315–317.*

²⁴ *Derin, Fahri Çetin. - Op. cit. (a.g.e.). - S. 228 - 231; Öztürk, Yücel. Osmanlı Devleti'nin*

вищеназваними країнами, в тому числі з Україною, набули ще більш інтенсивного характеру. Козацькі посольства до Стамбула стали численними. Наприклад, 9 липня 1667 р., посланці гетьмана в черговий раз прибули до Високої Порти для проведення переговорів з турецькою стороною щодо врегулювання міждержавних зносин в контексті Андрусівського договору. Саме в цей час посланці польського короля прибули до Стамбула для налагодження дружніх міждержавних стосунків, але отримали у відповідь умову про те, що в разі якщо Польща дружитиме з Московією, турки не будуть захищати поляків. 25 січня 1668 р. до названого міста прибуло московське посольство, яке спробувало врегулювати політичні відносини з Османською імперією, щоб уникнути війни з нею. 30 березня 1668 р. в Стамбул прибуло нове козацьке посольство, а 19 квітня прибули посланці від барабаських козаків, які теж звернулись до султана з проханням взяти їх під свій захист. Наступне козацьке посольство прибуло до Стамбула 24 грудня 1668 р., а козацьке посольство, яке було здійснено 1 червня 1669 р., під час проведення переговорів у султана висловило свою скаргу на дії кримських татарів. Мехмед IV вирішив захистити козаків за умови дотримання ними їх обіцянки визнати османський протекторат. В результаті численних посольств від гетьмана П. Дорошенка до турецького султана в 1669 р. до цього гетьмана прибуло турецьке посольство, яке вручило П. Дорошенкові наказ Мехмеда IV про надання тому гетьманських повноважень стосовно Запорозького козацтва²⁵. Цей рік слід вважати офіційною датою визнання українським гетьманом П. Дорошенком протекторату Османської імперії, яким передбачалось, що обидві сторони будуть непорушно дотримуватися певних взаємно визначених та погоджених пунктів міждержавної домовленості і, зокрема, таких: Запорозьке козацтво на чолі з гетьманом П. Дорошенком береться під захист Османської держави; османська сторона визнає гетьманську владу на термін до кінця життя Петро Дорошенка; запорозькі козаки будуть сплачувати султану данину; щодо своєї віри козацтво здобуває свободу; Козацька Рада зобов'язується координувати свою діяльність з османським

Rusya'ya Yönelik Dış Politikası ve Türkiye-Moskova İlişkileri (16. ve 17. Yüzyıllar) / Türk Dış politikası: Osmanlı Dönemi. Editör: *Mustafa Bıyıklı*. İstanbul 2008 'Bayrak Matbaası, Topkapı'. II Cilt. - S. 266 – 267.

²⁵ *Derin, Fahri Çetin*. - Op.cit. (a.g.e.). - S. 315–317; *Öztürk, Yücel*. - Op. cit. (a.g.e.). - S. 267 – 268.

урядом; козацьке військо візьме участь у військовому поході Османської імперії на Балкани; кримським татарам буде заборонено здійснювати напади на українських козаків; П. Дорошенко проголошується гетьманом всієї України, і йому мають бути вручені гетьманські клейноди (стяг, бунчук, литаври), як знак офіційного затвердження за ним відповідно зазначеного статусу; королю Речі Посполитої буде повідомлено про те, що гетьман П. Дорошенко перебуває під захистом Високої Порти²⁶. Все зазначене має своє підтвердження і в українських історичних джерелах, зокрема вказується наступне: «... турецький султан дав згоду взяти козаків під свою протекцію. ... в березні 1669 р. турецькі послы на Корсунській раді визнали за гетьмана Дорошенка. ... Між Чигирином і Стамбулом почалися жваві дипломатичні відносини; при султанському дворі постійно перебував український резидент»²⁷. Вищенаведені нами відомості є вагомими аргументами на користь підтвердження факту існування інтенсивних дипломатичних відносин між гетьманом П. Дорошенком та Кримським ханством і Високою Портою, які відчутно вплинули на подальші геополітичні зміни у відносинах між державами Східної Європи: Польщі, Московії, України та Туреччини.

Про спільних воєнних кампаній, зокрема йдеться про те, що правитель одного з османських ейалетів в Халеб Каплан-паша, хан Селім Гірай I та гетьман Петро Дорошенко вирушили до міста Львова, захопленого раніше польськими військами. По дорозі було здобуто ряд замків та укріплень. Стародавнє місто Львів було звільнене 9 вересня 1672 року. Разом з тим українські козаки та кримські татари здійснили походи вглиб території Польщі. Зазнаючи поразки, Михайло Вишневецький звернувся до Селім Гірая I з проханням повідомити садри-азаму Кара Мустафа-паші про його намір укласти перемир'я з Османською державою. Щодо цих подій в українських джерелах зазначається таке: «1671 року почалася війна Польщі

²⁶ *Derin, Fahri Çetin.* - Op. cit. (a.g.e.). - S. 316 – 317; *Öztürk, Yücel.* - Op. cit. (a.g.e.). - S. 269.

²⁷ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упорядкування: *Іван Бутич, Вячеслав Риневич, Ігор Тесленко.* - Пам'ятки історії України. – НТШ. - Київ–Львів, 2004. - С. 376–377, 377–378, 424 – 425 (1669. Січня 1. Чигирин. - Універсал Петра Дорошенка до козацтва з повідомленням про перемогу над Суховієм та поясненням суті своїх переговорів з Москвою); Там само. - С. 425 – 426 (1669. Січня 4. Чигирин. - Універсал Петра Дорошенка до ніжинського полковника з повідомленням про перемогу над Суховієм).

з Правобережною Україною, внаслідок якої відібрали в Дорошенка низку важливих міст. На допомогу Дорошенкові 1672 р. прийшли турки, а тому поляки змушені були залишити Поділля, яке вони зайняли попереднього року. Непідготовленість Польщі в той час до великої війни з Туреччиною змусила її підписати договір в Бучачі... Польща зреклася своїх прав на Поділля, що перетворювалося на турецьку провінцію, і на козацьку Україну, яка ставала самостійною державою під протекцією султана»²⁸. З приводу згаданого договору між Україною та Туреччиною гетьман проголосив наступне: «Готовы есми воевати со всякимъ непріятелемъ повелителства твоего. А во утверженіе сихъ уговоровъ посланъ былъ посоль Османъ Чаузысь въ лѣто отъ Рожества Христова 1668, въ 10 день августа» (ст.1); «Во утверженіи же сихъ объему азъ, гетманъ. И все войско казацкое, военное знамя, якоже булаву и знамя, еже отъ турковъ имянуецца туй» (ст. 4)²⁹. Наведені відомості за змістом близькі до інформації з тюркських джерел³⁰, які засвідчують, що успіх яничарів в тій війні, зокрема в битві за здобуття Львова, не був таким, як в Хотинській війні в часи правління султана Османа II. Отже, 18 жовтня 1672 року розпочалися мирні переговори біля м. Бучач, за результатами яких між сторонами було підписано так званий «Бучацький договір», що складався з семи статей з наступними положеннями:

1. Король Польщі щорічно в листопаді повинен дарувати в османську скарбницю 22 тисячі золотом³¹.

2. Поділля в його давніх кордонах, з фортецями й укріпленнями, із спорядженням та майном мало бути передано під владу Османської держави. Польські військові сили зобов'язуються покинути тамтешні фортеці та укріплення.

²⁸ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упорядкування: Іван Бутич, Вячеслав Ринсевич, Ігор Тесленко. - Пам'ятки історії України. – НТШ. - Київ – Львів, 2004. - С. 378 – 379.

²⁹ Універсали... - С. 379 – 383 (Угода № 258. Після 10 серпня 1668 року. – Проект договору гетьмана Петра Дорошенка з Туреччиною, на основі якого були укладені Корсунські статті в березні 1669 року).

³⁰ Див.: прим.1.

³¹ За даними згаданого історика Данишменда вказується сума в 220 тисяч золотими дукатами (*Dânişmend, İsmâil Hâmî*. - Op. cit. - Cilt, III. - S. 441).

3. Україна в давніх кордонах передається козацькому гетьманові Петрові Дорошенку. Польські вояки повинні вийти за межі території України.

4. Польське королівство зобов'язується за домовленістю ще від часів Іслама Гірая III (1644–1654) поновити щорічну платню в кримську скарбницю, тоді хан не здійснюватиме нападів на польські землі.

5. В разі війни Османської держави з будь-якою державою Європи польська сторона тій державі не надаватиме допомоги ні під яким приводом.

6. З причини зняття облоги з м. Львова польський уряд зобов'язується сплатити відразу 80 тисяч гурушів³².

7. Всі паланки³³ Подільської області України передаються османам³⁴.

Текст цієї угоди був складений двома мовами-тюркською та латиною і підписаний обома сторонами.

Таким чином ці викладені нами положення вказаного договору фактично визначали репараційні вимоги до переможеної сторони, в яких головне місце займало «українське питання». Звільнення України від окупації її Річчю Посполитою стало результатом практичного виконання умов домовленості, укладеної з гетьманом Петром Дорошенком, які були зазначені у вищезгаданому ф е р м а н і Мехмеда IV.

Залучені нами в своє дослідження документів показали, що у зазначеній війні з польського боку брали участь також московські, австрійські, німецькі вояки та українські козаки, що підпорядковувалися гетьману Михайлові Ханенку. Але, незважаючи на таку розстановку військових сил, турецька армія разом з козаками під командуванням

³² 1 гуруш (в XVIII ст.) = 120 акче; названа грошова одиниця спочатку (XIV ст. в Туреччині) мала вагу 1,154 гр. 90% проби срібла; 100 гурушів = 1 TL (турецька ліра); 1 золотий ≈ 390 акче (могло бути й 420).

³³ Йдеться про адміністративно-територіальні області (див.: Архів коша нової Запорозької Січі (корпус документів: 1734–1775 pp.). - К., 1998. - Т. I. - С. 12–13).

³⁴ *Dânişmend, İsmâil Hâmî.* - Op. cit. - Cilt, III. - S. 441–442; *Derin, Fahri Çetin.* - Op. cit. - S. 322–324, 238; *Uzunçarşılı, İsmail Hakkı.* - Op. cit. - Cilt, III. - S. 185; *Çabuk, Vahid.* - Op. cit. - S. 152–153.

гетьмана Петра Дорошенка та кримськими воїнами одержала блискучу перемогу.

Підсумовуючи результати нашого дослідження, зокрема розгляд тюрксько-османських писемних джерел стосовно постаті Богдана Хмельницького, слід наголосити, що проаналізовані нами джерела не дають цілісного образу гетьмана, але зафіксовані в них відомості дозволяють заповнити прогалини, наявні в інших джерелах, включаючи козацькі літописи. Цінними є, наприклад, свідчення про урочистий прийом, влаштований в столиці Кримського ханства Ісламом Гіраєм III на честь прибуття туди гетьмана Б. Хмельницького на чолі свого посольства, і про домовленість щодо надання допомоги українцям в їх боротьбі за визволення. Опрацьовані нами джерела підтверджують факт визнання українського гетьмана Б. Хмельницького серйозним та надійним політиком, що стало передумовою для укладання кримського-українсько союзу та для здійснення спільних походів козацького і татарського військ. В тюркських джерелах фігурують такі величальні слова на адресу гетьмана, як «гордість всіх правителів від Християнської віри, правитель вільної та свобідної нації, яка поклоняється Ісусовій релігії», що свідчить, окрім дипломатичного визнання гетьмана, ще й про високу повагу до козацтва та про толерантне ставлення до християнської релігії. Дослідження інформаційного потенціалу тюркськомовних джерел в контексті зовнішньополітичної діяльності гетьмана П. Дорошенка, ще раз відзначимо, що головним джерелом вивчення названої проблеми є документи, переважно дипломатичного характеру, що висвітлюють зносини, які фактично існували між Українською козацькою державою, Кримським ханством, Османською державою, Річчю Посполитою та Московським царством³⁵. Для більш ґрунтовного дослідження проблеми міжнародних відносин і зовнішньої політики гетьмана Петра Дорошенка дуже важливо підійти комплексно до опрацювання тюркських історичних джерел та історіографії, розглядаючи їх у тісному зв'язку з іншими свідченнями, насамперед наявними в українських писемних джерелах.

³⁵ *Ортайли, Льбер*. Основні напрямки в османо-турецькій історіографії / *Льбер Ортайли* // *Marra Mundi* (Збірник наукових праць у пошану *Ярослава Дашкевича* з нагоди його 70-річчя). - Львів - Київ - Нью-Йорк, 1996. - С. 199 - 206.

Джерело та література

Babinger, Franz. Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri / *Franz Babinger.* Çeviren Prof. Dr. *Coşkun Üçok.* - Ankara: 1982, Kültür ve Turizm Bakanlığı yayınları: 435, Türk Tarih Kurumu Basımevi. - 502 s.

BOA-Başbakanlık Osmanlı Arşivi. İbnül-Emin Hariciye Vesikaları / Фонд «Ібньюль-Емин» / «Документи закордонних справ», док. № 52 «Наказ про надання гетьманських уповноважень [Петрові] Дорошенку / [Petro] Doroştnko'ya verilen Hetmalık Beratı».

BOA-Başbakanlık Osmanlı Arşivi. İbnül-Emin Hariciye Vesikaları / Фонд «Ібньюль-Емин» / «Документи закордонних справ», док. № 52 «Наказ про надання гетьманських уповноважень [Петрові] Дорошенку / [Petro] Doroştnko'ya verilen Hatmalık Beratı».

Derin, Fahri Çetin. Abdurrahman Abdi Paşa «Vekâinamesi» (Doktora Tezi) / «Літопис» Абурахмана Абді-паши (Докторська дисертація) / *Fahri Çetin Derin.* - İstanbul «İstanbul Üniversitesi», 1993. - S. 315 – 317. - 431 s.

Derin, Fahri Çetin. Abdurrahman Abdi Paşa «Vekâinamesi» / «Літопис» Абурахмана Абді Паши. - İstanbul 1993. - S. 315 – 317, 338.

Hadzy Mehmed Sena 'i z Krymu. Historia Chana Islam Gereja III. Tekst turecki wydal, przelozył i opracował Zygmunt Abrahamowicz. Uzupełniający komentarz historyczny Olgierd Górka i Zbigniew Wojcik; pod redakcją naukową Zbigniewa Wójcika. - Warszawa, 1971. Państwowe Wydawnictwo Naukowe. Wydanie pierwsze. Nakład 1500+200 egz. Arkuszy wydawniczych 23,50. Arkuszy drukarskich 17, 25. 204 s. + 72 (72 с. додатки); (British Museum, No. Add. 7870). . - S. 21v (216); *اوچنجی اسلام گرای خان تاریخی* . - S. 22r (22a); *حجی قریملی محمد ثنای* . - S. 23r (23a); *حجی قریملی محمد ثنای* . - S. 28v – 29a (286 – 29a); *اوچنجی اسلام گرای خان تاریخی* . - S. 30r (30a).

İslam Ansiklopedisi. İslam Giray III. - İstanbul 1964. - Cilt, V. - S. 1105-1107).

Öztürk, Yücel. Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya Yönelik Dış Politikası ve Türkiye-Moskova İlişkileri (16. ve 17 Asırlar) / Türk Dış politikası: Osmanlı Dönemi. Editör: *Mustafa Bıyıklı.* İstanbul 2008 'Bayrak Matbaası, Topkapı'. II Cilt. - S. 266 – 267.

Râşid, Mehmed. Tarih-i Râşid / Історія Рашіда. - İstanbul 1865. - Cilt, I. - S. 272 (272).

Sâmi, Şemseddin. Kamûs-ı Türkî / *Şemseddin Sâmi.* - İstanbul «Enderun Kitabevi», 1989. - S. 1068 (1068). - 1074 (1074) s.+10 s.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. Osmanlı Tarihi (Османська історія). - Ankara «Türk Tarih Kurumu Basımevi» / Видавництво Інституту тюркської історії, 1995. - III. Cilt, 2. Kısım, 5 Baskı. (XVI. Asır ortalarında, XVII. asır sonuna kadar-із середини XVI ст. до кінця XVII ст.).

Vecihi, Tarihi / تاريخی وجیهی. - Arşiv. - № 1307. - Süleymaniye Kütüphanesi. - İstanbul. (16-876). - S. 72a.

Акчокракли Осман. Татарська поема Джана Мугаммеда про похід Іслама Гірая III спільно з Богданом Хмельницьким на Польщу 1648–1649 рр. / Осман Акчокракли // Східний Світ, №1. - Київ, 1993. - С. 134–139.

Архів коша нової Запорозької Січі (корпус документів: 1734–1775 рр.). - К.: 1998. - Т. I.

Гуржій О., Ісаєвич Я., Котляр М. Історія України: нове бачення / О.Гуржій, Я. Ісаєвич, М. Котляр (За ред. В. Смоля). - Кмів, 1995. - Т. I. - С. 153-154.

Дашкевич Ярослав. Козацтво на Великому кордоні / Ярослав Дашкевич // Український історичний журнал. - К., 1990. - № 12. - С. 21-22.

Дашкевич Ярослав. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / 2-ге вид., виправл. й доповн. - Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М. С. Грушевського НАНУ / Літературна агенція «Піраміда», 2007. - 808 с.

Документи Богдана Хмельницького / Упорядники: Крип'якевич І., Бутич І. - К. : АН УРСР, 1961. - 739 с.; Документы об освободительной войне украинского народа: 1648–1654 рр. - К.: Наукова думка, 1965. - 825 с.

Ортайли, Їльбер. Основні напрямки в осmano-турецькій історіографії / Їльбер Ортайли // Marra Mundi (Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя). - Львів-Київ – Нью-Йорк, 1996. - С. 199-206.

Прицак Лариса. Основні міжнародні договори Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) / Лариса Прицак. - Харків «Акта», 2003. - 493 с.

Софонович Федосій. Хроніка із стародавніх літописців / Федосій Софонович // Упорядники: Мицик Ю., Кравченко В. - К., 1992. — 336 с. (Археографічна комісія АН України; Інститут української археографії АН України; Інститут історії України АН України).

Туранли, Ферхад. Тюркські джерела до історії України / Ферхад Туранли. - Київ: Видавництво Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України, 2010. - 368 с. (умов. друк. арк. 21, 38).

Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упорядкування: *Іван Бутич, Вячеслав Риневич, Ігор Тесленко*. - Пам'ятки історії України.-НТШ. - Київ–Львів, 2004. - 1087 с.

Халимоненко Г. І. Інститут козацтва: тюркського й українського / *Григорій Іванович Халимоненко* // Східний світ. - Київ, 1993. - №1. -С. 108–109.

Юрій М.Ф. Україна найдавнішого часу – XVIII століття: цивілізаційний контекст пізнання / *М. Ф. Юрій, Л. М. Алексієвець, Я. С. Калакура, О. А. Удод*. -Тернопіль: Астон, 2012. - Кн. I. - 700 с.

Юрій Мицик (отець). «Пам'ять (1671 р.)» -Український полемічний твір// Український Археографічний Щорічник. -К., 2001. - Т. 8/9. - С. 306-312.